

The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy

STUDIES ON THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD

3

El camp al segle III. Reflexions en veu alta

Lluís Palahí

Institut de Recerca Històrica de la UdG

Josep Maria Nolla

Institut de Recerca Històrica de la UdG. Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural

Josep Casas

ABSTRACT

Was there a crisis in the countryside during the 3rd century? Did the alleged blows from the Franks make themselves felt in this land in the north-east of the *conuentus tarraconensis*? In recent years historiography has been radically changing its position, from the most apocalyptic viewpoints to those totally in opposition. The latest data, based on extensive recent excavations, offer us a complex and diverse panorama: in the interior of the Empordà, the crisis in the city was dragging the country down. In other places it would seem that these were years of continuity, without rupture or problems, while in yet other areas, such as Ametllers de Tossa, the crisis is made clear and shown to be considerable. In order to make a generalisation, more data are required. However, the picture as a whole is one of problems which made themselves felt in different ways. On the other hand, we still lack information on the passage of the Germanic tribes.

KEY WORDS: third century, crisis, abandonment, continuity, Germanic invasions.

RESUM

Hi hagué crisi al camp durant el segle III?. Es van fer sentir les suposats cop de mà dels francs en aquestes terres del nord-est del *conuentus tarraconensis*? La historiografia ha anat canviant radicalment de posició aquests darrers anys des de les visions més apocalíptiques a les radicalment oposades. Les dades més actuals, basades en excavacions recents en extensió ens ofereixen un panorama complex i divers: al rera país empordà, la crisi de la ciutat arrossegà el territori. En altres llocs semblaria que aquells anys foren de continuïtat sense trencaments ni problemes i, tanmateix, en altres, com als Ametllers de Tossa, la crisi se'ns fa evident i amb una força considerable. Calen més dades per generalitzar però tot fa pensar amb problemes que es feren sentir de manera diferent. En canvi, continuem sense notícies del pas dels germànics.

PARAULES CLAU: segle tercer, crisi, abandonament, continuïtat, invasions germàniques.

Com a primera consideració sobre el segle III, val a dir que per a la historiografia sol ser una centúria de curta durada, ja que, quan se'n parla, se sol fer referència al període de l'anarquia militar que se situa cronològicament entre els anys 235, amb la mort d'Alexandre Sever, i 284, amb l'ascens al poder de Diocleciana. Sempre ha estat considerat per la historiografia, i de fet encara ho és avui dia, com un moment de transició entre dos móns diferents, l'alt i el baix imperi. El que ha canviat al llarg del temps ha estat la valoració que s'ha fet sobre aquest període històric, en gran part en la mateixa mesura en què ha evolucionat la concepció del període posterior.

La historiografia espanyola sempre s'ha enfrontat a aquest període d'una manera marginal i, fins i tot, problemàtica, que s'intentava evitar.¹ Tant és així que, en moltes de les obres dedicades a analitzar l'alt imperi a la península Ibèrica, aquesta etapa es feia acabar al final del segle II o amb la mort d'Alexandre Sever, darrer emperador de la família severiana, l'any 235; 2 mentre que, per altra banda, les obres destinades al període baiximperial s'iniciaven amb Diocleciana o Constantí. Per tant, la valoració de la situació socioeconòmica de la Península en aquells anys s'analitzava segons la valoració que es feia de l'etapa baiximperial.

La historiografia espanyola sempre s'ha enfrontat a aquest període d'una manera marginal i, fins i tot, problemàtica, que s'intentava evitar¹. Tant és així que, en moltes de les obres dedicades a analitzar l'alt imperi a la península Ibèrica, aquesta etapa es feia acabar al final del segle II o amb la mort d'Alexandre Sever, darrer emperador de la família severiana, l'any 235²; mentre que, per altra banda, les obres destinades al període baiximperial s'iniciaven amb Diocleciana o Constantí. Per tant, la valoració de la situació socioeconòmica de la Península en aquells anys s'analitzava segons la valoració que es feia de l'etapa baiximperial.

No és estrany, per tant, que la historiografia que podríem denominar *clàssica* considerés els anys de l'anarquia militar (235-284) com un moment d'important crisi, especialment motivada per les invasions de pobles germànics, culpables d'un reguitzell de destruccions, que van suposar l'anorreament de les estructures altimperial i que prefiguraven el paisatge del segle IV. Aquesta definició partia de la concepció del període baiximperial com d'un moment de decadència i esllanguiment, especialment en el món urbà, en contraposició a l'esplendor de l'etapa precedent. Les bases sobre les quals s'assentava aquesta interpretació eren molt escasses i poc rellevants. Les principals eren les fonts antigues que feien referència a aquest període a la Península, molt escasses en nombre i escadusseres en dades. De fet, les poques obres que analitzen el segle III són posteriors en una centúria als fets que descriuen (Aureli Víctor, Eutropi, Jeroni, Història Augusta) o, gairebé, en dues (Orosi i Pròsper). Tots aquests autors plantegen o descriuen, en les seves obres, d'una manera més o menys extensa, els fets succeïts al llarg d'aquells anys en tot el territori de l'Imperi, i coincideixen a mostrar una situació de crisi, aldarulls i inestabilitat. Però les referències específiques a Hispània són molt escasses i, de fet, pràcticament es limiten a breus referències a una invasió que els francs, o els germànics, segons l'autor, van realitzar durant el principat de l'emperador Gal·liè. Aquestes referències, que tot sovint es remetien a una sola frase, han servit de base a molts autors per donar crèdit a l'existència d'aquestes invasions i per responsabilitzar-les de les transformacions succeïdes en aquestes terres (Taracena 1952, Sánchez Real 1957). Però no solament les anàlisis historiogràfiques van convertir en dogma aquest fet, sinó que, quan l'arqueologia va començar a desenvolupar-se, encara de manera molt imperfecta tècnicament, es van abordar els treballs partint de

1. Sobre la historiografia espanyola, vegeu Fernández Ubiña 1982 i, més recentment, Peña 2000.

2. El període severià, curiosament, sol ser inclòs tot sovint en obres que parlen del període altimperial, tot i que, si bé és cert que la situació detectable tant al camp com a les ciutats difereix notablement de la que es podrà apreciar en el període immediatament posterior, és en aquest moment, si no abans, que es produeix el germen de moltes de les transformacions que es produiran a partir de mitjan segle.

la base d'aquest concepte apriorístic que havia de justificar les invasions germàniques dels anys seixanta del segle III i a la qual s'associava qualsevol estrat de destrucció o incendi localitzat en els jaciments. També s'hi van posar en relació els conjunts monetaris i tresorers trobats arreu de la Península. Quan aquests elements arqueològics van deixar d'adaptar-se cronològicament o espacialment a aquesta concepció de les invasions, aquest problema es va resoldre introduint a la interpretació una segona invasió, a la qual ni les fonts fan referència (Taracena 1952, Tarradell 1955a; 1955b). Aquesta concepció clàssica es basava, doncs, en un concepte apriorístic que havia de demostrar i explicar la decadència baiximperial, i estava condicionat per l'escassetat de fonts i per la manca d'excavacions arqueològiques i la limitació de les seves aportacions atès el seu escàs nivell científic i tècnic. A més, com que no disposaven de dades pròpies sobre les quals treballar, molts d'aquells autors traslladaven la descripció de la situació global al llarg de l'Imperi als territoris que analitzaven, sense tenir tot sovint en consideració les peculiaritats de cada territori.

Aquesta visió historiogràfica tan monolítica presentava algunes excepcions, com la d'A. Balil, que, tot i no negar les invasions com a element central i cabdal de la situació sociopolítica del segle III, introduïa alguns matisos sobre el concepte de crisi i feia una anàlisi més rigorosa de les dades arqueològiques, que negava l'existència d'una segona invasió (Balil 1957; 1959; 1963; 1967; 1970). Davant d'aquesta visió, el que probablement era l'autor més prolífic i versàtil de les dècades centrals del segle XX, J. M. Blázquez, es va convertir també en un dels màxims defensors de les teories catastrofistes repetint els arguments ja presentats vint anys abans per autors com Taracena, Sánchez Real o Tarradell (Blázquez 1964; 1968; 1982).

Després d'alguns intents poc reeixits, realitzats al llarg dels anys setanta, d'analitzar la crisi d'aquella centúria sota òptiques noves, basades en models teòrics i, per tant, també apriorístics, especialment de caire marxista, que analitzaven el segle III com un procés de contradiccions internes del sistema esclavista (Vigil 1963; 1967; Fernández Ubiña 1981; 1982), dos elements van impulsar el canvi de perspectiva sobre aquest període; per un costat, una nova concepció del baix imperi, que defugia la idea de decadència, en la qual la mateixa denominació tenia un caire menyspreador per contraposició a l'alt imperi, tan brillant. Es començava a considerar aquella etapa com un món diferent del d'èpoques anteriors, fruit, tanmateix, d'una evolució en la qual eren més significatives les continuïtats que les ruptures. Aquesta nova concepció va afectar fins i tot la denominació del període que començava a aparèixer esmentat com a *tardoantiquitat* (Vogt 1968), perllongant-lo més enllà del segle V i arribant pràcticament fins a l'any 700, com un món continu i sense canvis radicals.

L'altre canvi qualitatiu el proporciona l'arqueologia, amb un fort increment al llarg dels anys vuitanta, en la qual es van introduir noves metodologies científiques que permetien obtenir un major cabal de dades i molt més fiables.

Aquesta revalorització del període final de l'imperi romà obligava a cercar nous arguments i a reinterpretar les dades i els axiomes existents. Potser el principal, o, almenys, un dels primers autors que va trencar amb l'antiga visió del segle III va ser J. Arce, qui en diferents obres va criticar les diverses teories existents que es referien a la importància de les invasions o va analitzar les fonts no com un element incontestable, sinó com un element polític amb una forta càrrega ideològica (Arce 1978; 1986; 1988; 1993), ja sigui política, com en el cas d'Aureli Víctor, defensor de la causa senatorial i contrari a Gal·liè, o religiosa, com en el cas d'Orosi, qui va escriure, per encàrrec de sant Agustí, amb l'objectiu de demostrar que no era l'Església

cristiana la culpable de la decadència de Roma, com des d'alguns sectors se l'acusava al principi del segle v, sinó que d'ella venia la salvació i que en temps passats la situació era pitjor, especialment quan manaven emperadors contraris a l'Església. Un cop més, però, aquesta anàlisi no es basava en un estudi acurat i independent del que succeïa en la tercera centúria a la Península, sinó que es fixaven uns criteris apriorístics prenent en consideració el paisatge que emergia al principi del segle iv i que cada cop més es veia com un món pròsper, si bé sota unes bases diferents de les de l'etapa anterior. Un cop més, el segle iii era simplement la xarnera que havia d'explicar aquesta transformació.

Aquesta visió s'aprecia encara avui dia, i els diversos indrets i jaciments són presentats com a ambivalents, ja que mostren una cara en època altimperial i una altra en el període baiximperial o tardoantic, i en els quals el segle iii segueix sense prendre una rellevància pròpia.

I això no deixa de ser sorprenent, ja que precisament pel fet de ser la xarnera entre dues realitats diferents, pel fet que l'imperi que sorgeix al principi del segle iv era molt diferent del que van heretar els emperadors de la dinastia severa, el segle iii esdevé un moment clau de la història de l'imperi Romà. És cert, com veurem a les properes pàgines, que les dades aportades per l'arqueologia —el principal camí pel qual es pot avançar un cop comprovat que la informació de les fonts resulta molt pobra— són escasses i, fins i tot, contradictòries i difícils d'avaluar, però és precisament d'aquestes contradiccions d'on hauria de sorgir la síntesi que ha de permetre explicar aquest període complex, polièdric, en què segurament no es pot traçar una evolució lineal i en el qual s'entrecreuen problemàtiques generals, estructurals de l'Imperi i la societat, amb aspectes locals, tant socials com econòmics, i en què serà molt difícil separar el gra de la palla, allò que és general del que és conjuntural, el que va afectar un sol indret, per la història local o per la situació personal d'uns propietaris, del que respondria a una problemàtica més general. I aquestes dificultats es poden perfectament exemplificar amb la situació i el nivell de coneixement de què disposem per a les comarques gironines. Així, en un paràgraf introductori d'un estudi general sobre les vil·les tardanes del nord-est de l'actual Catalunya, on es feia repàs de la situació del camp al segle iii, s'escribia el següent: «Con la información que estamos utilizando, que empieza a ser considerable, parece apreciarse que si, en apariencia, el tercer siglo de la era no significó una etapa especialmente crítica para el campo, hay datos suficientes para pensar que esta afirmación no es del todo cierta y hay que considerarla con matices el alcance y volumen de los cuales habrá que ir precisando y validando. Hasta hoy mismo, tan sólo documentamos la desaparición de cuatro establecimientos rurales, tres de los cuales se abandonaron “pacíficamente” sin volver a ocuparse. Tres se localizan en los alrededores del núcleo urbano de Ampurias, que sufrió, recordémoslo, los efectos de una larga crisis que la llevó a reinventarse, asumiendo, desde el paso del siglo iii al iv, una realidad urbana muy diferente (Nolla 1993, 207-224; Nolla/Sagrera 1995, 9-31). Las villas abandonadas son la de Vilanera (L'Escala), sólo parcialmente explorada e insuficientemente conocida, relativamente próxima a la ciudad (Codina et al. 2000, 58; Agustí et al. 2002, 165-166), Tolegassos (Viladamat) (Casas/Soler 2003, 207-227) y Mas Gusó (Albons) (Casas/Soler 2004, 229-264), ambas a poco más de 3 km de distancia de la antigua ciudad focea, excavadas en extensión, bien estudiadas y publicadas. La otra villa, que fue destruida por un incendio antes de llegar al siglo iv, Can Ring (o Can Llandric), se localiza en las proximidades de Besalú, siguiendo el viejo camino de penetración hacia el interior (Nolla/Casas 1984, núm. 368, 213-214). Sigue siendo hoy día el único establecimiento rural romano conocido en aquella comarca.

A lo largo del siglo III en Tolegassos y Mas Gusó se nos muestra una caída continuada, a través de un proceso largo y constante que llevó al abandono definitivo en el segundo cuarto de la centuria, en Mas Gusó, y, poco después, en Tolegassos. No parecería descabellado paralelizar estos hechos con la situación por la que pasó la ciudad de Ampurias en aquellos años. Más allá del hinterland inmediato, los datos nos hablan de continuidad aparentemente tranquila. En efecto, todas las villas que existían en la segunda mitad del siglo II siguieron habitadas en el tercero y más allá. No obstante, excavaciones recientes permiten matizar esta afirmación que pone de manifiesto comportamientos que conviene conocer y tener en cuenta.

En Els Ametllers (Tossa), ciertamente, la vida continuó pero no sin altibajos y cierta zozobra. Hacia el 200, un momento de gran actividad en las villas del territorio que analizamos (Casas et al. 1995 b, 79-87; Nolla (ed.) 2002, 40), el conjunto se dotó de un nuevo edificio termal y otras obras significativas de tal importancia que hemos considerado este momento como el inicio de la fase 4 de la historia del lugar (Codina et al. 2004, 209-210). A pesar de todo, pocos años después, en la pars urbana se constata el abandono del peristilo y de la gran piscina central que se convirtió en un basurero. Mucho más importante fue, para el conjunto, el abandono progresivo de la *pars rustica* y *pars fructuaria* a lo largo del siglo III y primera mitad del IV, que se localizaba inmediatamente al este del edificio residencial, en un área considerablemente más baja, muy a propósito (Palahí 2006, 287-291).

En Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), los datos, en estas fechas, de la presencia de grandes escombreras en antiguos patios de trabajo aparentemente periféricos, son más difíciles de valorar teniendo en cuenta, además, la cantidad y calidad de las importaciones allí documentadas (Nolla (ed.) 2002, 109-136).

De modo bien distinto hay que aquilatar el comportamiento de Vilauba (Camós), donde un siniestro fortuito significó la destrucción parcial del conjunto muy a finales del siglo III y que sirvió, sin duda, de punto de partida de una nueva fase, distinta de la anterior. Ningún dato permite rastrear dificultades (Castanyer/Tremoleda 1999, 196-200).

En este repaso global cabría referirse a otro hecho que nos parece significativo; el fin de la actividad de los dos únicos centros alfareros de gran alcance cuya actividad se documenta hasta estas fechas sin aparentes altibajos, Llafranc (Palafrugell), en la costa (Nolla/Canes/Rocas 1982, 181-182; Barti/Plana/Tremoleda 2004, 91-93), y Ermedàs (Cornellà del Terri), no lejos de Gerona (Tremoleda et al. 2004, 233; Tremoleda et al. 2006, 297-300).

No estamos, ciertamente, en condiciones de sacar conclusiones a estos datos. Sin embargo, parecen desprenderse atisbos de lo que llamaríamos "crisis", que habría afectado, más de lo supuesto y con desigual intensidad, a todo el territorio, especialmente al *ager* próximo de Ampurias y a actividades de tipo "industrial" (Nolla en prensa). Era una reflexió que ampliava i, potser, matisava un xic la que haviem plantejat a Banyoles l'any 2005 (Burch et al. 2006b, 35-36, fig. 3).

Hem d'acceptar-la, per ara, sense més ni més? Estem en disposició de plantejar diferentment la qüestió? Davant d'aquestes preguntes i partint d'aquells punts que semblaven ben establerts, proposariem tornar a analitzar amb detall les dades més fiables de què disposem, posar-les juntes, les unes al costat de les altres, i veure què ens diuen. Convé també tenir ben present que només acumulem bona informació d'un conjunt migrat de jaciments. Noves excavacions i nous estudis monogràfics hauran de servir per confirmar, matisar o rebutjar el que ara semblen línies fermes. La nostra recerca és sempre incompleta i més segura com més dades ben

establertes posseïm. En primer lloc, tornarem a repassar críticament el material disponible per veure què ens diu i quines conclusions en podem obtenir.

És un fet ben establert situar cap al 200, en època dels Severs, una alta fita en l'explotació del camp en aquestes terres. Continuïtat general, increment del luxe, reformes substancials, una informació que semblaria confirmar aquell fet. Sempre hem pensat que això no hauria estat altra cosa que l'evolució natural i continuada des d'època baixrepublicana i sobretot augustal, que hauria assolit un cim en aquells anys. Podríem deduir també que l'eclosió del luxe a la vil·la, transposició d'un model urbà al camp (*urbs in rure*), significaria una presència més intensa i perllongada dels propietaris a les seves propietats, on volien assolir el nivell de comoditat de què gaudien a la ciutat. Aquest fet representaria fortes inversions econòmiques, i pot explicar-se de diverses maneres: per uns desviaments de les antigues inversions fetes al nucli urbà cap al camp, per una rendibilitat més alta de l'explotació agropecuària, pel canvi de models aristocràtics o per un cúmul de tot plegat i d'altres consideracions que se'ns escapen. En contra d'aquesta idíl·lica situació global, caldria recordar l'abandonament de la *mansio* de Summum Pyrenaeum (Busquets/Palahí 2000, 114-123; Burch et al. 2006a, 162-165) i de la vil·la suburbana de Gerunda, Sant Pere de Montfullà, que, després de diverses campanyes d'excavació, sembla segur que va deixar d'existir avançat el segle II (Nolla et al. 2003; Sagrera 2006, 293-296). Tanmateix, la història de la *mansio* no pot posar-se en relació amb l'evolució del camp, sinó amb la de la via, i hem apuntat que, en aquest cas, devia ser l'aparició d'una nova *mansio*, la de Deciana, el que va significar la desaparició de Summum Pyrenaeum (Burch et al. 2006a, 162-165). Sant Pere de Montfullà és un cas diferent, que se'ns fa difícil de comprendre i d'explicar i que potser va tenir a veure amb una reorganització dels *fundi* suburbans de l'occident de Gerunda que devia acabar comportant una nova centralització de les activitats i l'abandonament, per innecessaris, d'alguns antics establiments.

Caldria, altrament, aportar a la discussió altres maneres d'explicar aquesta eclosió. En efecte, hem de preguntar-nos, almenys com a hipòtesi de treball, quina va ser la influència de la guerra civil que va acabar portant Septimi Sever al capdamunt de l'Imperi i que, recordem-ho, va afectar notablement Tarraco i, versemblantment, la Citerior. Podria ser aquella expansió producte d'uns canvis de propietaris o el cant del cigne d'una certa crisi que se'ns farà evident arqueològicament els anys posteriors? Sense notícies textuais ni dades epigràfiques no sembla que puguem resoldre aquestes qüestions.

DADES CONFRONTADES

Vegem tot seguit i de manera resumida què ens diu l'arqueologia sobre aquesta centúria en aquells jaciments ben excavats i coneguts. Deixarem de banda, volgutament, els llocs poc coneguts o desigualment coneguts, i ens fiarem només de les notícies més ben establertes.

La vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar, la Selva)

L'evolució d'aquest centre al llarg del segle III és una història de contrastos que es va iniciar amb unes importants reformes de caire essencialment sumptuari i va finalitzar amb l'abandonament de diversos espais de la vil·la, especialment aquells de caire ornamental i superflu.

Situada molt a prop de la costa, en un lloc lleugerament elevat, els Ametllers és un dels millors exemples que es poden trobar en aquestes terres de vil·la romana que combina els dos vessants d'aquesta mena de construccions, amb una importantíssima *pars urbana* enlairada i dominant, però que

no oblida l'aspecte productiu, amb una *pars fuctuaria* situada al peu del turó.

Tot i els seus orígens baixrepublicans, l'estructuració essencial del conjunt es va configurar en època augustal, quan es va dividir en dos sectors clarament diferenciats, amb la part residencial a mitja alçada del pujol, sobre una plataforma artificial organitzada a partir de dos grans patis enjardinats, i una notable zona industrial a la part baixa, que disposava almenys de quatre premses destinades a la producció de vi i potser també d'oli. Ambdós sectors van ser objecte de grans transformacions majestuoses al llarg de l'alt imperi, en el cas de la part noble, i l'ampliació

Figura 1. Plànol de la província de Girona amb indicació dels principals jaciments referits al text.

de les estructures productives, a la zona industrial.

Les darreres d'aquestes mutacions es van dur a terme en època severiana, cap al 200 o poc més tard. Van consistir en l'ampliació i l'enriquiment ornamental del conjunt termal i en la construcció d'un nou triclini hivernal dotat d'hipocaust i amb un nimfeu decoratiu a la banda de migdia. La vil·la ja estava dotada d'aquesta mena d'estructures almenys des del segle I, si bé eren més modestes; el conjunt termal, per exemple, disposava només de dues sales (un *frigidarium* i un *caldarium*), que exigien dos *praefurnia* diferents.

La reforma severiana va ampliar l'edifici cap a migdia, el va fornir de noves estances, va canviar la funció de les ja existents i va construir un nou triclini a l'extrem de migdia del passadís oriental, fets que van permetre unificar en un sol espai els dos *praefurnia*, que, a més, es podia aprofitar com a cuina per la seva proximitat al menjador.

Al principi del segle III, la vil·la dels Ametllers va assolir el seu màxim esplendor, amb importants espais destinats a l'*otium* i al gaudi, com els dos patis enjardinats, les termes, el conjunt de triclinis estivals i hivernals, i esplèndids elements decoratius i ornamentals (escultures, paviments de mosaic, pintures murals...).

També la zona *rustica* o industrial es trobava aquells anys en el moment de màxima expansió si fem cas de la superfície que abraçaven les instal·lacions, amb un important conjunt de premses i altres estances de funcionalitat menys clara però també lligades a processos productius i de transformació.

La situació va canviar a mitjan segle. De fet, al llarg de tota la centúria no hem apreciat cap transformació o renovació de les estructures, però sí que s'han recuperat diversos nivells que proven l'abandonament de tot un seguit d'espais que van afectar tant la *pars urbana* com la *fructuaria*. En el primer cas, van ser els elements ornamentals i superflus els primers de rebre; el conjunt de nimfeu i piscina que magnificava el pati nord va ser abandonat i es va obliterated tot el sistema hidric que resseguia l'edifici. L'abandonament d'aquest sector nord-oest va ser total, i no solament el pati es va convertir en una zona marginal, on la piscina es va emprar com a abocador, sinó que les cambres que s'hi associaven van ser, al principi del segle IV, arrasades i substituïdes per un espai obert pavimentat d'*opus signinum*. Semblantment va succeir al pati de migdia, que després d'un període sense ús va ser ocupat per estructures de caire productiu.

Coses similars van succeir a la part productiva, on les escasses estratigrafies recuperades també indiquen un abandonament de l'explotació.

La vil·la que va sorgir avançat el segle IV era molt diferent de la d'època severiana. Les instal·lacions es van concentrar en la terrassa que fins llavors havia ocupat l'edifici residencial. Però la nova construcció era molt diferent de la de l'alt imperi. Els elements ornamentals van desaparèixer. Els dos grans patis no eren altra cosa que abocadors o espai per a noves construccions. El sector de tramuntana —i, de fet, tot el sector septentrional de la vil·la— va esdevenir una àrea residual que es va emprar com a abocador i, potser, zona de treball sense estances associades, que va esdevenir una gran àrea oberta amb un sòl d'*opus signinum*. Fins i tot l'extrem nord de la vil·la, allà on abans se situava l'accés principal a l'edifici, es emprar com a zona de necròpolis, com denoten els dos enterraments de *tegula* localitzats en un sondeig que s'hi va realitzar (Jiménez/Palahí 2005, 125-128).

El pati de migdia va ser ocupat per tot un seguit de construccions de caire eminentment productiu. Aquest aspecte va continuar sent essencial, ja que, per encabir-hi les noves construccions, es va superar l'antic límit de migdia de l'edifici, aprofitant al màxim l'espai existent a la terrassa.

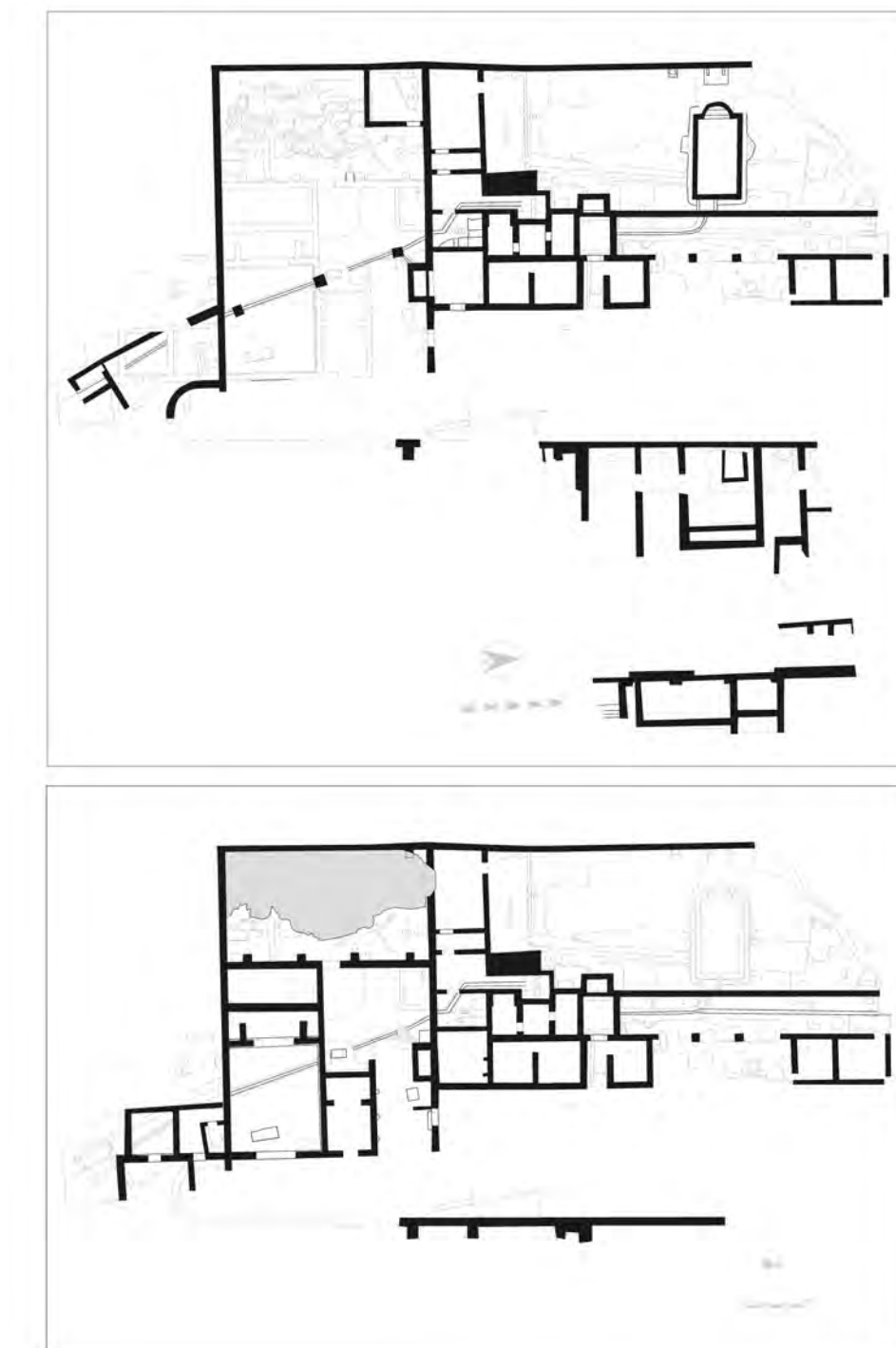

Figura 2. Planta general de la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar a principis del s.III i en la fase baix imperial.

Semblaria que només la part central del conjunt deuria haver conservat l'ús residencial, sense que la manca d'estratigrafies ens permeti saber exactament en quin instant es van abandonar sectors com el de les termes, que en un moment del baix imperi van ser convertides en espais pavimentats en *opus signinum* i sense funció termal. Tot i això, pensàrem que l'antic triclini severià va ser remodelat, en ser substituït el paviment i eliminar-se el nimfeu de migdia. Seria lògic pensar que el colgament dels hipocausts de les termes i del triclini van coincidir en el temps, ben entrat el segle IV, quan la vil·la va ser completament refeta.

Resulta difícil valorar fins a quin punt la situació que va passar el conjunt dels Ametllers al llarg del segle III (i part del IV) pot tenir relació amb la d'altres jaciments del territori. Algunes peculiaritats, com la seva situació a la costa i els greus problemes de comunicació amb l'interior, li confereixen unes característiques molt personals. Així, per exemple, aquest establiment depenia completament de la sortida al mar per comercialitzar la seva producció. En casos de bloqueig o d'inseguretat del comerç marítim, com tot sovint va succeir a la Mediterrània al llarg del segle III, no disposava de l'opció de transportar el seu excedent per terra fins a les ciutats properes, ateses les peculiaritats orogràfiques de la vall de Tossa. Tampoc no coneixem les circumstàncies personals dels propietaris de la vil·la en una època de tanta inseguretat a l'Imperi com va ser el segle III. Sigui com sigui, les dades disponibles semblen insinuar alguna cosa més que un moment de crisi o contracció de l'establiment; fins i tot és probable que durant un curt espai de temps restés deshabitat. Això no vol dir que els habitants de la vall no continuessin freqüentant i explotant el territori, però semblaria com si el propietari n'hagués estat absent durant molt de temps i l'explotació hagués estat uns anys sense direcció. De fet, les reformes del segle IV responen més a una nova ocupació i redefinició total de l'espai que no pas a unes reparacions puntuals. La solidesa de l'edifici, amb murs d'*opus caementicium*, va fer possible aprofitar gran part de l'estructura (potser l'abandonament no va anar més enllà d'un parell de dècades), canviant, però, la funcionalitat de molts dels llocs. Ens ho demostra la primera obra que es va dur a terme, la recuperació de la xarxa hídrica: es va construir un nou ramal al sector nord per evitar el nimfeu i la piscina abandonats, i es va netejar la resta del circuit. Això demostra la importància d'aquesta xarxa en el funcionament de la vil·la, i el període existent entre el colgament i la reparació de la xarxa podria ser indicatiu d'aquest abandonament. Les peculiaritats de la vil·la dels Ametllers, tant per la seva situació com per les seves característiques —una vil·la costanera amb un important vessant lúdic que possiblement pertanyia a un propietari absentista que vivia en alguna ciutat propera (potser Empúries, Barcino o la mateixa Tarraco)—, fan difícil relacionar la seva conjuntura amb la d'altres establiments.

L'hort d'en Bach (Maçanet de la Selva)

L'excavació ha posat de manifest una fase vers el 200 que coneixem massa per sobre i que no permet veure més enllà del que sembla una continuïtat sense daltabaixos. La poderosa fase tardoantiga, que va arrasar pràcticament del tot les estructures anteriors, potser s'explicaria per l'equilibri i el creixement del vell nucli. No és, però, obligatori. Podrien ser-ne la causa un canvi de propietat o altres fets indetectables arqueològicament (Llinàs et al. 2000).

Pla de Palol (Castell - Platja d'Aro, Baix Empordà)

Notablement excavada, però massa parcialment, les dades aplegades, pel que fa al segle III, són indirectes o incompletes. Hem observat l'existència de grans escombreres en antics patis de treball aparentment perifèrics, on sovintegen en quantitat i qualitat els materials locals i d'importació d'aquella centúria amb una continuïtat sense salts (Nolla (ed.) 2002, 109-136). Altrament, en un altre sector del conjunt detectem l'abandonament d'espais que van esdevenir zona d'enterrament i que més tard van ser novament ocupats. Són notícies aparentment contradictòries no pas fàcils d'interpretar. Tanmateix, l'esplèndida fase tardana del jaciment semblaria confirmar, almenys aparentment, un llarga evolució no afectada (o poc afectada) per una època de mutacions.

Vilauba (Camós, Pla de l'Estany)

Un accident desgraciat va ocasionar, molt a la darrereria del segle III, la destrucció d'una part de l'edifici de la vil·la que va tenir conseqüències importantíssimes per al futur del conjunt i que va acabar comportant un canvi radical i la construcció d'una vil·la ben diferent. Altrament, cap dada no permet rastrejar dificultats abans de l'incendi (Castanyer / Tremoleda 1999, 196-200), si no és que considerem que l'abandonament del conjunt termal va ser anterior al gran foc i no un efecte secundari d'aquest fet (Nolla / Tarrús / Chinchilla 1985, 49-97). El material que data l'abandonament dels banys i el que data l'incendi són tan pròxims en el temps que no és possible filar més prim. Tanmateix, les conseqüències, en aquesta enquesta, són diametralment diferents.

Ermedàs (Cornellà del Terri, Pla de l'Estany)

Aquest gran centre terrissaire, que no sembla formar part de cap vil·la i que hauria servit un territori considerable, situat no gaire lluny de Girona, va deixar de produir i es va abandonar en el curs del segle III (Tremoleda et al. 2004, 233; Tremoleda et al. 2006, 297-300). S'ha de considerar un exemple de la crisi general o la conseqüència d'una gestió ineficaç?

Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà)

Durant la tercera centúria va desaparèixer la producció terrissaire (Nolla/Canes/Rocas 1982, 181-182; Barti/Plana/Tremoleda 2004, 91-93). Els primers anys del segle IV van significar un canvi substancial de les estructures i els espais coneguts que va desembocar, ja dins del segle IV, en una reconversió del conjunt, que no semblava, ni de bon tros, gaudir de la força i l'empenta d'èpoques anteriors, i que s'hauria dirigit cap a l'abandonament definitiu del lloc durant aquella etapa històrica.

Puig Rodon (Corçà)

Les excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon, descoberta cap a la fi del segle XIX, es van limitar a poc més de quatre campanyes entre els anys 1981 i 1984, amb una intervenció en dos sectors que va posar al descobert una superfície de poc més de 200 m². Per tant, la informació que en tenim és molt parcial, encara que suficient per veure que la seva evolució estructural i cronològica no té res a veure amb les dues vil·les anteriors i s'acosta més al que sol ser habitual en qualsevol vil·la situada més enllà de la plana empordanesa.

La seva fundació, que aquesta vegada sí que es va poder establir amb certa seguretat, no sembla anterior a mitjan segle I. Revisant els materials més vells, una data vers els anys 40-50 ens sembla la més apropiada (com la fase 1 de la vil·la altimperial de Tolegassos). Els canvis, reestructuracions, ampliacions i remodelacions durant els cent cinquanta anys següents no queden clars. Potser no n'hi va haver. L'àrea que més endavant va ser ocupada per l'habitatge principal s'havia destinat a zona de treball, amb almenys dos forns de ceràmica en un dels extrems. L'estructura del conjunt és quasi desconeguda a causa de la poca superfície excavada.

Però sí que observem un canvi notable cap a la fi del segle II o el primer decenni del segle III, com a tantes altres vil·les. Sembla que va ser una ampliació espectacular tractant-se d'una vil·la rural allunyada de qualsevol urbs. Entorn del pati identificat (potser amb una galeria que l'envoltava) es van construir noves dependències i es van pavimentar amb mosaics policroms. A l'altre extrem, a la banda est, es van bastir unes petites termes, que ens han arribat molt destruïdes, però que adopten la planta típica dels senzills banys en edificis rurals, amb les diferents parts disposades en línia.

Puig Rodon va manifestar, durant el segle III, un creixement notable, tenint en compte les dades proporcionades per la limitada àrea excavada. Aquest creixement es tradueix en remodelacions i annexos apreciables a nivell de fonamentació, amb murs adossats als del segle anterior i sobreposició de nivells de circulació i/o activitat que arriben fins al segle VI. Potser va experimentar períodes de recessió, sobretot en els darrers anys d'activitat, en una època que mai no podríem situar abans del segle V. Documenta aquesta situació l'establiment de forns senzills, potser domèstics, per coure ceràmica enmig del pati, que a la fi del segle II havia constituït el nucli central de l'edifici pavimentat amb mosaic, l'habitatge del *dominus*.

En qualsevol cas, si ens referim estrictament al segle III, per a Puig Rodon va ser sens dubte el període de màxim creixement i, potser, el que li va donar l'empenta que va afavorir la continuïtat de l'assentament durant els tres segles posteriors.

Ca n'Aliu (Forallac, Baix Empordà)

Aquesta vil·la, només parcialment coneguda a través d'una prospecció intensa del lloc i d'algun sondeig puntual, mostra un material ceràmic interessant que no sembla depassar, en cap cas, el segle III. No en sabem ni les dimensions ni l'evolució històrica, i amb les dades actuals s'ha de defensar un moment final dins del segle III avançat, dada interessant però que no lliga amb el comportament global d'aquest territori (Nolla/Casas 1984, núm. 187, 140).

Tolegassos (Viladamat)

No val la pena tornar a explicar allò que s'ha publicat tantes vegades sobre els orígens i l'evolució de la vil·la a partir del segle II aC. Ara interessa el que va esdevenir quatre segles més tard, sobretot durant el segle III. Per fer-ho, només hem de recular mig centenar d'anys per situar l'explotació en el context previ de la segona meitat del segle II.

Si la puixança de l'establiment pot mesurar-se per l'activitat que es dedueix a partir de les troballes a les escombreres de la casa, a les quals anaven a parar tots els estris i atuells amortitzats, o per la circulació monetària, s'ha de concloure que el període situat entre els anys 150 i 225 va ser el de màxima esplendor o, millor dit, de màxima activitat productiva. La localització i recent excavació de la necròpoli confirma també una època amb el major nombre d'habitants en un període que fa de mal delimitar, però que, *grosso modo*, se situaria entre la segona meitat del segle II i la primera del segle III. Una seixantena de difunts per a un període que comprendria poc més d'un segle és una quantitat considerable i, de fet, dobla el nombre d'incineracions datades entre el darrer quart del segle I aC i els anys 140-150 de la nostra era.

Durant el segle II, doncs, i sobretot a partir de mitjan centúria, Tolegassos ja estava definitivament estructurada com una casa de pagès dotada d'habitatge, magatzems i coberts annexos i un gran pati central ocupat per un dipòsit amb 125-150 *dolia*. La intensa activitat cerealista va quedar a bastament documentada amb la recuperació de granes carbonitzades en diversos dipòsits i nivells. Per altra banda, un complement basat en la ramaderia, amb predomini d'ovicaprins i bòvids, constituïa una font de riquesa que probablement se situaria quasi al mateix nivell que la proporcionada per l'agricultura.

Però en algun moment a cavall entre els segles II i III tot va començar a canviar. Un canvi gradual, imperceptible a primer cop d'ull, amb unes conseqüències que a la llarga devien portar a la desaparició d'aquell conjunt, cap al darrer quart del segle III. Però els indicis, vistos des de la nostra perspectiva, són clars i es poden resumir de manera breu i

diàfana.

Vers l'any 200 va quedar fora d'ús i es va tapar volgutament el segon pou de la vil·la (l'altre feia cent cinquanta anys que s'havia obliterat). No es disposava, per tant, de proveïment directe d'aigua dins el recinte. El magatzem de *dolia* del pati a poc a poc va anar quedant reduït fins a ocupar la meitat de l'espai inicial. Per altra banda, es va construir un annex a la façana est que, en aparença, ampliava i millorava l'establiment, però que sembla amagar altres defectes i mancances i que, de fet, assenyala el principi de la fi. L'habilitació d'un petit taller de ferrer en una de les petites estances de l'ampliació mostraria, potser, la necessitat de fabricar-se o reparar al mateix lloc les eines i atuells davant la dificultat o despesa que suposava accedir als productes manufacturats del mercat. La pobresa i el progressiu deteriorament de la casa en general se'ns fan palesos al llarg del segle III, quan la propietat només va poder apuntalar porxos i teulats fins que van caure definitivament.

Tot plegat, que es pot documentar tan àmpliament com calgui a partir de detalls i troballes esparses en diversos indrets del jaciment, indica, d'una banda, un canvi relativament sobtat en les fonts de riquesa i en l'orientació de l'explotació. De l'altra, és el reflex, en una vil·la rural suburbana, del que anava succeint a Empúries durant aquelles dècades, que va acabar amb l'abandonament de la ciutat de planta regular i es va encaminar cap a un altre model completament divers.

Comentàvem a l'inici que la circulació monetària segueix uns paràmetres paral·lels als de la ciutat situada a tan sols 4 km. El centenar llarg de monedes de Tolegassos, que en principi pot semblar poca cosa, es distribueix de manera regular i uniforme a tot el jaciment, ja sigui en nivells superficials o en estratigrafia i, de fet, constitueixen un lot important tenint en compte el tipus de jaciment i la destrucció que ha tingut durant els últims disset o divuit segles. La qüestió és que la gràfica per períodes cronològics sembla calcada a la que correspon al fòrum d'Empúries, i s'observa un tall radical entorn del 275- 280. El conjunt, també notable, de la segona meitat del segle IV és una altra cosa, ja que correspon a una reocupació puntual ben documentada i delimitada.

Sigui com sigui, el progressiu deteriorament de les estructures i l'empobriment progressiu que s'hi detecta durant tot el segle III, reflectit en una disminució dels atuells que anaven a parar a l'escombrera o en la ruïna d'algunes estructures, va abocar a la desaparició total de la vil·la quan encara no s'havia iniciat el segle IV. La reocupació de l'indret, quasi setanta-cinc anys més tard, no té res a veure amb l'edifici abandonat: dependències d'una modesta cabana i el que sembla un corral per al bestiar (Casas/Soler 2003).

Mas Gusó (Bellcaire d'Empordà)

La superfície excavada no permet copsar amb detall tota l'evolució de la vil·la, situada uns 4 km al sud-oest d'Empúries, però sembla que la seva desaparició s'ha de situar quasi a la mateixa època que la de Tolegassos, o potser una mica abans i tot. En realitat, entre que la superfície excavada no arriba ni a una quarta part del jaciment i que es conserven millor els nivells i estructures d'època colonial i ibèrica, o fins i tot els de la vil·la baixrepublicana del segle II aC, que els murs de l'edifici altimperial, arribar a datacions fermes per a l'abandonament del jaciment d'època romana o per veure, ni que sigui aproximadament, l'evolució que va seguir durant els segles II i III és encara massa difícil.

Sabem que el conjunt altimperial va néixer com una ampliació de la vil·la republicana, adaptant-se al vell edifici de l'establiment inicial, que va ser ampliat considerablement fins a assolir, en la seva millor època,

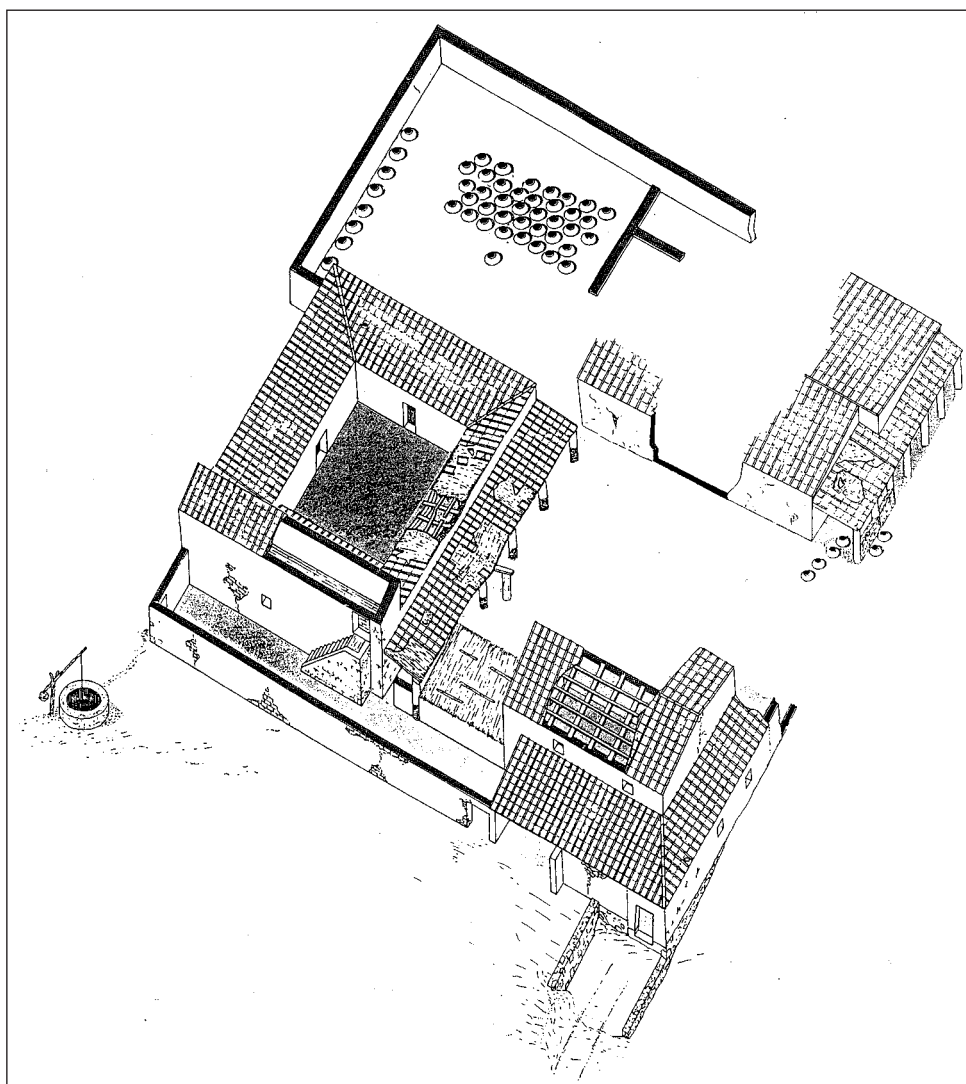

Figura 3. Reconstrucció de la vil·la dels Tolegassos a la seva darrera fase constructiva.

una extensió semblant a la de Tolegassos. No sempre és fàcil datar tots els murs i estances, a causa d'una destrucció que va afectar fins i tot els nivells de fundació, ja que els llocs on millor s'han conservat corresponen a àrees on la roca natural es troba a poca profunditat, i, per tant, els nivells arqueològics, de poc més de 30 cm de potència, han quedat afectats per moviments de terres moderns. Però hi ha evidències de construccions (o ampliacions) cap a la segona meitat del segle II. En la fonamentació, la vil·la del segle II aC no va enregistrar cap modificació fins quasi tres-cents anys més tard. Se li va donar una estructura més regular i es va dotar de certs elements que hi feien més còmoda la vida, com unes petites termes amb una latrina annexa. Aquestes termes van ser remodelades i ampliades pocs anys després, possiblement a cavall entre els segles II i III.

Amb aquesta obra s'iniciava el que hem identificat com la tercera fase de la història de l'edifici, que es documenta en diversos indrets i sectors de l'àrea excavada, ja sigui pel material associat als pocs nivells de fundació conservats com per una tècnica constructiva que combina filades de *tegulae* amb filades de pedra, tot plegat lligat amb morter, i que identifiquem en diversos llocs i dependències perimetrals.

Les dades que va proporcionar la zona excavada (susceptibles de canviar si en el futur s'amplia l'excavació) assenyalen l'abandonament de la

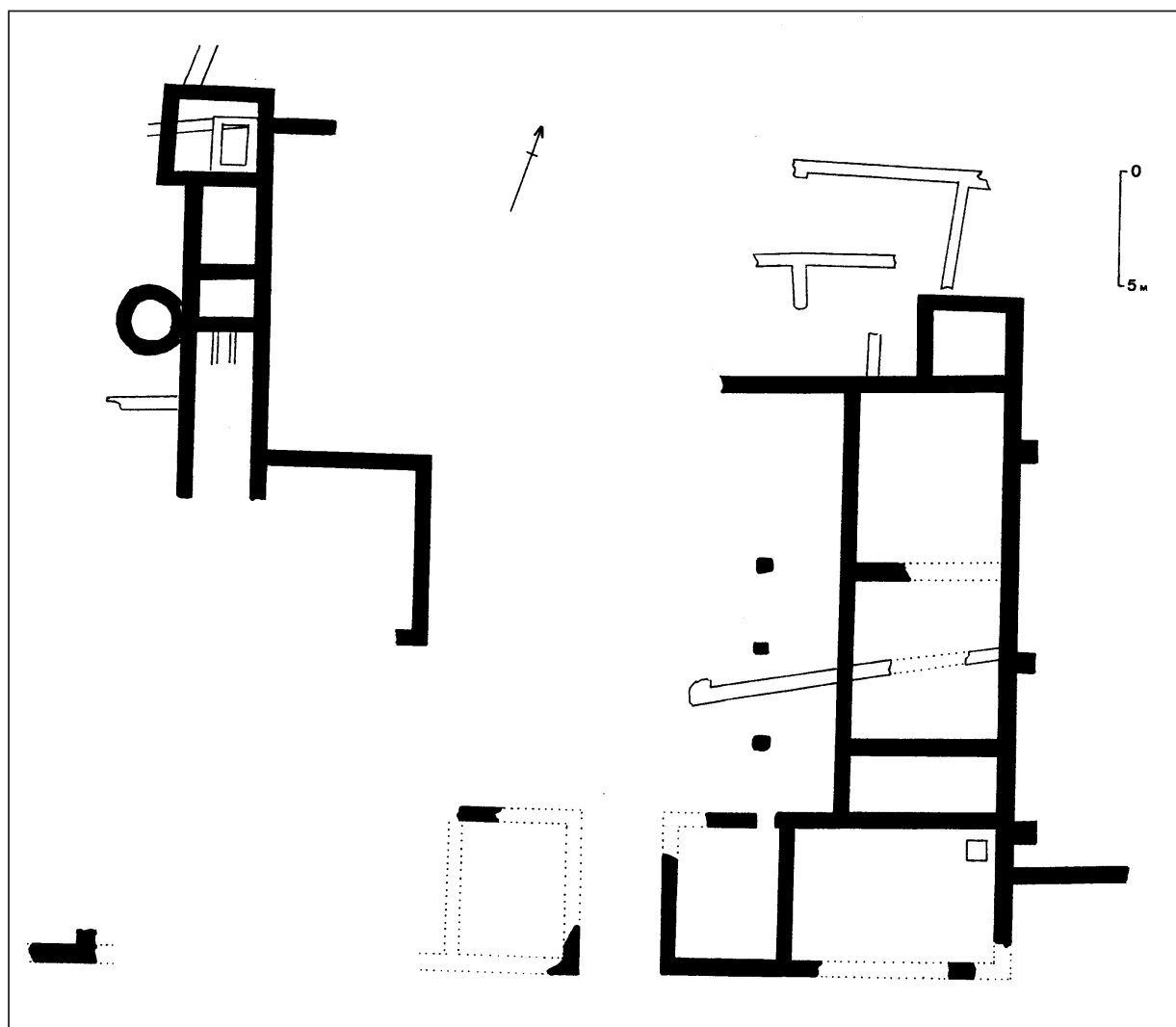
vil·la en un moment que no va més enllà de mitjan segle III. Tampoc no veiem una explicació per a un abandonament que sembla molt sobtat. No observem el deteriorament que havíem vist a Tolegassos ni podem resseguir tan bé l'activitat de l'establiment. No hem trobat o no hem sabut identificar magatzems ni veiem patis o dependències amb *dolia* o qualsevol altre sistema d'emmagatzematge, ni podem deduir, amb materials a la mà, el pes que tenien les diferents activitats agrícoles o ramaderes en aquell establiment. No s'han recuperat granes o llavors carbonitzades, i només observem una dedicació a la ramaderia (ovelles i vacum) gràcies a centenars de restes òssies, que, en qualsevol cas, constitueixen un conjunt considerablement inferior al que es troba a Tolegassos.

És possible que excavacions en zones encara no explorades ni prou ben delimitades ens proporcionin les dades que trobem a faltar i ens ajudin a datar millor el moment final de la casa, que, per lògica, però sense proves, imaginem semblant al de Tolegassos i provocat per les mateixes causes (Casas/Soler 2004).

La Quintana (Cervià de Ter)

Important i menys coneguda del que voldríem. Pel que sabem, la continuïtat baiximperial semblaria a favor de negar l'existència d'inestabilitat i problemes. Ceruiana, el topònim del lloc, ens és conegut des del segle IV (Tremoleda/Castanyer 1993; Amich 2006, 46-56).

Figura 4. Planta de la darrera fase constructiva de la vil·la de Mas Gusó

La Casa del Racó (Sant Julià de Ramis, Gironès)

Cap indici no permet observar grans moments de crisi o aturada, sinó un *crescendo* entre la seva aparició i la desaparició, que va tenir lloc a mitjan segle IV per circumstàncies exògenes lligades a la creació del *castellum* militar, que va significar la compra de la vil·la i del *fundus* que explotava (Burch et al. 2006a, 123-126).

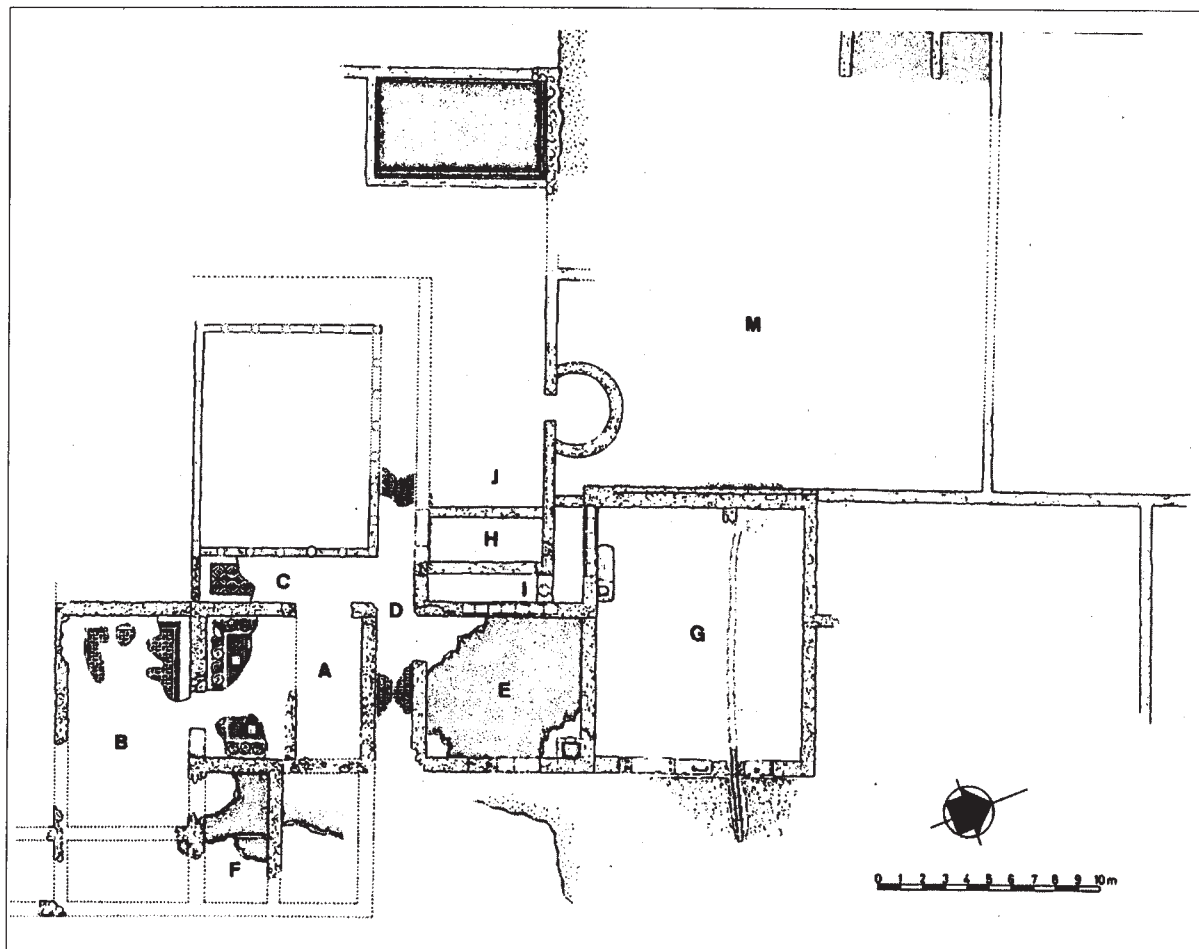
Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès)

Novament, se'ns posen de manifest, de manera contundent, les grans reformes severianes: la pavimentació d'una part notable de la *pars urbana* amb sòls policromats d'*opus tessellatum* (Nolla / Sagrera 1993, 145-158) i d'altres, ja dins de l'etapa posterior, al segle IV, que semblen dibuixar una expansió continuada fins que es va produir el col·lapse final, a la segona meitat del segle V, potser com a conseqüència d'un incendi que es documenta aquí i allà i del qual no sabem l'extensió completa ni hem pogut fixar, amb seguretat, la data justa (Palahí/Vivó 1994, 157-170).

Can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla, Gironès)

Aquesta gran vil·la suburbana ens és escassament coneguda en detall, però l'esplèndida fase de l'inici del segle IV fa pensar en l'eclosió d'una llarga etapa de consolidació i guanys que fa difícil plantejar l'existència de moments delicats i d'inestabilitat durant el tercer segle de l'era (Nolla, en premsa).

Figura 5. Detall de la *pars urbana* de la vil·la del Pla de l'Horta en època severiana.

Can Ring (o can Llandrich) (Besalú, la Garrotxa)

Disposada esplèndidament, aquesta vil·la explorada des de fa molt de temps permet reconèixer-hi un establiment rural, productiu, amb presència d'un cert luxe (pintura mural), però que no sembla anar més enllà del segle III. És un fet global d'un territori completament desconegut o bé es tracta d'un cas aïllat? Cal més treball de camp per poder confirmar si aquelles primeres inspeccions són globals o només puntuals, si la vil·la va ser sotragada durant el segle III per un seguit de circumstàncies que venien de més lluny, i si va ser un cop instantani que no va deixar capacitat de reacció o un fet més general del territori el que va afectar fatalment la vil·la.

El Bosquet del Rajoler (Riudellots de la Creu)

Puntualment sondejada, mostra una llarga continuïtat fins al baix imperi (Nolla/Casas 1984, núm. 312, 191-193).

Aquest breu repàs, en què hem aplegat només aquelles estacions explorades amb més o menys intensitat, mostra un panorama prou uniforme per intentar treure'n conclusions globals que semblen marcar diferents camins en què encabir els jaciments que coneixem. Caldrà, però, tenir ben present que només a partir d'un coneixement exhaustiu i en extensió d'una vil·la és possible arribar a conclusions contundents i acceptables. Recordem que aquest cas és, ara per ara, excepcional, minoritari. Les conclusions a què puguem arribar seran provisionals; s'hauran d'agafar com un punt de partida. Tot és massa imprecís per ser considerat definitiu.

Queda clar que el rerepaís suburbial emporità va resseguir fil per randa la greu mutació que va afectar la capital de la *ciuitas*, que, d'ençà del segle I de l'era, va anar reduint l'espai urbà fins a l'abandonament definitiu de la ciutat regular. Aquestes circumstàncies molt especials no van significar la desaparició de la *ciuitas*, sinó la seva transformació. En efecte, l'Empúries posterior va ser una ciutat de model diferent, sense un autèntic nucli urbà desenvolupat, amb el port com a centre neuràlgic defensat per la fortalesa obrada sobre l'antiga Palaia Polis, el nucli actual de Sant Martí. Els nous centres de poder s'han de cercar dins d'aquestes muralles o a l'entorn de l'antic turó d'Empúries. Aquest canvi substancial explicaria la desaparició dins del segle III d'unes vil·les sense una *pars urbana* desenvolupada, de voluntat preferentment productiva i lligades directament a proporcionar, sobretot, cereals per al consum dels habitants de la ciutat. Morta la cuca, mort el verí. Sense un hàbitat demogràficament significatiu, aquests centres eren innecessaris. Altrament, la crisi urbana devia afectar els propietaris de les vil·les, que, almenys a Mas Gusó i a Tolegassos, no hi residien. Seria una resposta a un llarg procés que vindria de molt abans i que la crisi general de la tercera centúria només devia accelerar.

Ben diferent és el comportament del suburbi de Gerunda, on es dibuixa continuïtat i expansió si ens hem de fiar de la puixança de la fase baiximperial. La ciutat de Girona, recordem-ho, exemplifica perfectament

Figura 6. Detall del mosaic del circ de la vil·la de Can Pau Birol de Girona, mostra de la gran riquesa ornamental d'algunes de les vil·les suburbanes d'època baix imperial.

un altre model de ciutat, poderosament emmurallada, on es concentren els centres del poder civil i religiós, que va actuar de gran mercat d'abast regional i amb una voluntat expansiva, que es manifestaria en la incorporació de l'antiga *ciuitas* d'Aquae Calidae. És un panorama radicalment diferent del d'Empúries.

Quin valor cal donar a la desaparició més que probable d'altres vil·les (ca n'Aliu o can Ring) o d'altres edificis situats al camp (la bòbila d'Ermedàs), en espais territorials diferents? No ho sabem prou bé. Però és un fet que cal considerar i més si tenim en compte que, d'ençà de l'inici del principat, són molt pocs els establiments rurals desapareguts (les Arenes i Sant Pere de Montfullà), dos o tres casos en poc més de dos-cents anys.

I deixant de banda les estacions més conegudes, indicis fermes d'excavació detecten aquí i allí crisis puntuals que van afectar, durant aquell segle, diversos espais rurals. A Llafranc va cessar l'activitat terrissaire d'una llarga tradició de més de dos segles i mig. Als Ametllers la recessió es fa evident i va condicionar una fase final tardoantiga que va néixer feble, molt més aparent que real.

A TALL DE CONCLUSIONS

El segle III va significar una etapa de transició que va afectar el camp de manera més important del que havíem suposat, però menys contundent i menys apocalíptica del que s'havia suposat fa uns quants anys. En alguns casos molt evidents (suburbi d'Empúries), no sembla conseqüència directa dels fets generals, sinó d'una evolució determinada de la ciutat, l'origen de la qual cal cercar-lo molt anys endarrere (època d'August); en d'altres, no estem en condicions d'assegurar-ho, però podrien estar més relacionats amb la situació general; moltes altres vegades, la vil·la, en darrera instància una inversió, devia patir les conseqüències de les activitats del seu amo, potser afectades per la conjuntura general; en d'altres, potser van trampejar la situació d'inestabilitat més eficaçment i, tal vegada, amb sensibles beneficis, que podrien explicar algun gran creixement posterior. No sembla que pugui ser considerada una casualitat la desaparició de l'activitat terrissaire, de gran abast en aquesta centúria. Més aviat caldria prendre-s'ho com una prova evident d'uns anys d'inestabilitat que van afectar, poc o molt, tot aquest territori. Potser la discreció dels fets havia emmascarat una situació general que, tanmateix, va afectar de manera diferent els uns i els altres.

Com hem vist en les pàgines precedents, són diversos els problemes de partida per analitzar la situació al camp en aquells anys. Per començar, un element conceptual. Es pot analitzar el camp d'època romana sense vincular-lo a la *ciuitas* de la qual formava part, i al marge de situacions econòmiques més generals? Sembla obvi que no, i molt menys en períodes de crisi i transformació, en què aquestes estructures canvien i no ho fan de manera independent, sinó interrelacionada. Però això ens portaria al segon problema, que és la manca de coneixements sobre aquest període, no solament pel que fa al món rural, sinó també urbà, i també pel que fa a la situació econòmica i comercial que va passar el territori, especialment a causa de la manca d'excavacions. Centrant-nos en la situació al camp, i molt especialment a les *uillae*, resulta evident la insuficiència dels jaciments excavats. És cert que són moltes les vil·les conegudes arreu del territori, però el nombre davalla de manera alarmant si ens centrem en les vil·les que han estat excavades en una certa extensió, i de manera radical si el reduïm a les que ho han estat de forma total o quasi total. I això és important, ja que, si bé en períodes de certa estabilitat i continuïtat el coneixement d'una part de la vil·la es pot emprar per generalitzar, la situació no és equivalent en moments de canvi. Per posar-ne un exemple

ràpid, podríem esmentar que la troballa dels nivells d'incendi del segle III a l'ala nord de la vil·la de Vilauba va ser utilitzada per alguns autors per defensar el pas i l'impacte de les invasions germàniques. Solament l'excavació en extensió va permetre comprovar que es tractava d'un fet fortuït i puntual que no va afectar la continuïtat de la vida a la vil·la. De manera similar, l'existència dels mosaics baiximperial dels Ametllers s'ha fet servir, a vegades, per parlar d'una pròspera i luxosa fase baiximperial en aquell establiment, fet que les darreres excavacions han permès matisar de manera important. És per aquestes raons que la manca d'excavacions prou extenses i aprofundides dificulta la interpretació d'aquest període, i encara molt més inútils resulten per a aquest objectiu els estudis realitzats a partir de simples recollides de materials, que poden servir per constatar la pervivència o no d'un jaciment en determinades èpoques, però no permeten aprofundir en les seves transformacions i, per tant, no serveixen realment per explicar quina era la seva situació en un moment determinat.

Aquesta manca d'estudis crea situacions paradoxals, especialment evidents en moments de canvi com el d'aquest segle. Així, de les vil·les analitzades en aquest mateix article, només tres ho han estat de manera extensa (Vilauba, Tolegassos i els Ametllers)³, i les tres ens apropen a realitats diferents que caldria analitzar de forma local, pel que fa al seu entorn, i general, immerses dins les problemàtiques social, econòmica i política que tenia l'imperi. Així, mentre que Tolegassos, molt lligada a la propera ciutat d'Empúries, va ser abandonada, Vilauba va viure una certa continuïtat i als Ametllers es va produir un abandonament de diversos espais, que potser fins i tot podria interpretar-se com un abandonament provisional de l'explotació durant uns quants anys.

Els tres jaciments mostren peculiaritats que fan explicable, almenys parcialment, la seva diferent situació econòmica. Tolegassos era un assentament eminentment productiu, vinculat al mercat més proper, Empúries, i que com a tal havia de seguir un camí paral·lel al de la font del seu benestar. Vilauba era un establiment també amb un important vessant econòmic i, segurament, vinculat a la ciutat de *Gerunda*. En aquest cas, desconexem quina va ser l'evolució de la *ciuitas* al llarg d'aquest període, del qual sembla que hauria sortit amb més empena i importància⁴, però la ubicació de la vil·la li permetia cercar nous mercats i recursos, en cas de fallar-li el principal. En el cas dels Ametllers, la seva peculiar situació, en una vall costanera, molt tancada, que sols permetia la sortida per mar, i la seva especialització econòmica, molt centrada en la producció de vi, podien provocar que quedés més afectada per la situació general del l'Imperi, en el qual la seva disgregació devia provocar problemes per al comerç a llarga distància, especialment a les zones costaneres, sempre afectades per la pirateria quan el poder central no era prou fort per mantenir un ferri control del mar.

De tota manera, aquestes darreres constatacions només farien referència a un aspecte de la situació i, un cop més, resulta difícil anar més enllà sense altres jaciments que permetin confirmar tendències i, per tant, separar el fet conjuntural de les situacions generals.

Desmoralitza no poder anar encara més enllà; no poder saber si hi va haver una crisi demogràfica que va acabar afectant el camp; dificultats específiques en conreus determinats; problemes a ciutat pels curials, que, de retruc, es devien fer sentir a les vil·les; una davallada de l'activitat comercial i de les relacions interprovincials o tantes altres possibilitats que no són fàcils de detectar o d'interpretar.

3. No incloem en aquest apartat la vil·la de Mas Gusó, ja que no queda clar si va tenir una *pars rustica* o no, element de vital importància a l'hora de fer-ne l'anàlisi, ja que en condiciona la interpretació, atesa la proximitat amb Empúries, com a vil·la residencial de caire suburbà o autèntica unitat econòmica de producció.

4. Apuntem aquesta dada amb tota la cautela, ja que correm el risc de caure en un argument basat en escasses proves i en elements posteriors al període que ens ocupa.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B., CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONALBÁN, C., VARGAS, A. 2002, Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, l'Alt Empordà), *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Sant Joan de les Abadesses, 161-166.

- AMICH, N. M. 2006, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiquitat tardana*. Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19, Girona.

- ARCE, J. 1978, La crisis del siglo III dC en Hispania y las invasiones bárbaras, *Hispania Antiqua*, 8, 257-269.

- ARCE, J. 1986, *El último siglo de la España romana: 284-409*. Madrid.

- ARCE, J. (1988). *España entre el mundo antiguo y el mundo medieval*. Madrid.

- ARCE, J. 1993, La transformación de Hispania en época tardorromana: paisaje urbano, paisaje rural, *III Congreso de Estudios Medievales. De la Antigüedad Tardía al Medievo (siglos IV-VIII)*. Ávila, 225-250.

- BALIL, A. 1957, Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del Siglo III d. C., *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma*, 9. Roma, 97-143.

- BALIL, A. 1959, Hispania en los años 260 a 300 dC, *Emerita*, 27, fasc. 2, 269-295.

- BALIL, A. 1963, Las fortificaciones del Bajo Imperio en la provincias romanas de Hispania, *Celticum*, XIII, 275-288.

- BALIL, A. 1967, De Marco Aurelio a Constantino. Una introducción a la España del Bajo Imperio, *Hispania*, 27. Madrid, 245-341.

- BALIL, A. 1970, La defensa de Hispania en el Bajo Imperio. Amenaza exterior e inquietud interna, *Legio VII Gemina*, León, 601-620.

- BARTI, A., PLANA, R., TREMOLEDA, J. 2004, Llafranc romà, *Quaderns de Palafrugell*, 13. Palafrugell.

- BLÁZQUEZ, J. M. 1964, *Estructura económica y sociedad de Hispania durante la anarquía militar y el Bajo Imperio*. Madrid.

- BLÁZQUEZ, J. M. 1968, La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitana, *Hispania*, 28. Madrid, 5-37.

- BLÁZQUEZ, J. M. 1982, La crisis del siglo III y la Hispania del Bajo Imperio. Dins *Historia de España. II. España romana (218 a. de J. C. – 414 de J. C.)*, vol. I. *La conquista y la explotación económica*. Madrid, 247-288.

- BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, SUREDA, VIVÓ, D., MIQUEL, I. 2006a, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*, vol. 2. *El Castellum*. Girona.

- BURCH, J., CASAS, J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2006b, El territori rural a la costa nord-occidental: ritmes i cicles, *Rhythms and Cycles of Countryside Romanization. Studies of the Rural World in the Roman Period*, 1. Girona, 31-39.
- BUSQUETS, F., PALAHÍ, L. 2000, Jaciment del camí de Panissars (la Jonquera, Alt Empordà), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Olot, 114-123.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1995, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*. Sèrie Monogràfica, 15. Girona.
- CASAS, J., SOLER, V. 2003, *La villa de Tolegassos. Una explotació agrícola de època romana en el territorio de Ampurias*, BAR International Series, 1101. Oxford.
- CASAS, J., SOLER, V. 2004, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, BAR International Series, 1215. Oxford.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació del territori a la comarca del Pla de l'Estany*. Girona.
- CODINA, D., DEHESA, R., LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., VARGAS, A. 2000, Prospeccions i excavacions arqueològiques en el sector afectat pel projecte de construcció d'un camp de golf a Vilanera (l'Escala, l'Alt Empordà), *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Olot, 57-59.
- CODINA, F., JIMÉNEZ, M. F., LLOVERAS, M. J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2004, La vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. La Bisbal d'Empordà, 201-212.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, J. 1981, *La crisis del siglo III en la Bética*. Granada.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, F. 1982, *La crisis del siglo III y el fin del mundo antiguo*. Madrid.
- JIMÉNEZ, F., PALAHÍ, L. 2005, Vil·la romana dels Ametllers (Tossa de Mar, la Selva), *Estudi General* (vol. 25). *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*. A cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria. Girona, 125-128.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., RAMÍREZ, A., SUREDA, M. 2000, L'hort d'en Bach, del segle II abans de Crist a l'any 2000. La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva des de la baixa república romana fins als nostres dies, *Estudis i Textos*, 7. Maçanet de la Selva / Santa Coloma de Farners.
- NOLLA, J. M. 1993, Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología*, 66. Madrid, 207-224.
- NOLLA, J. M. en premsa, Las villae del nordeste peninsular, *IV Coloqui*

Internacional de Arqueologia. Las uillae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función. Gijón, 26, 27 y 28 de octubre de 2006. Gijón.

- NOLLA (ed.) 2002, AICART, F., BURCH, J., CANAL, E., FIGUERAS, M., LLINÀS, J., LLORENS, M. DEL M., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., PRADO, G. DE, SAGRERA, J., SUREDA, M., TREMOLEDA, J. *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*. Castell - Platja d'Aro.

- NOLLA, J. M., CANES, J. M., ROCAS, X. 1982, Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981, *Ampurias*, 44. Barcelona, 147-183.

- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1984, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*. Girona.

- NOLLA, J. M., PATIÑO, C., SAGRERA, J., VIVÓ, D. 2003, La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès), *Estudis Arqueològics*, 5. Girona.

- NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 1993 Els mosaics de la vil·la romana de l'Horta (Sarrià de Ter), *Cypsela*, X. Girona, 145-158.

- NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 1995, *Ciuitatis Impuritanae Coemeteria. Estudi General* (vol. 15). *Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*. Girona.

- NOLLA, J. M., TARRÚS, J., CHINCHILLA, J. 1985, La vil·la romana de Vilauba (Camós). Campanya de 1978 i els materials de 1932, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 2, 49-97.

- PALAHÍ, L. 2006, Excavacions a la vil·la dels Ametllers: la *pars rustica*, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses, 287-291.

- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1994, Anàlisi estructural de la vil·la del pla de l'Horta, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII. Girona, 157-170.

- PEÑA, Y. 2000, La "crisis" del siglo III en la historiografía española, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II. Historia Antigua*, 13. Madrid, 469-492.

- SAGRERA, J. 2006, Excavacions a Sant Pere de Montfullà, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses, 293-296.

- SÁNCHEZ REAL, J. 1957, Las invasiones germánicas, *Boletín Arqueológico*, fasc. 57-60, Tarragona, 6-12.

- TARACENA, B. 1952, Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III d. C., *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos (San Sebastián, 1950)*, vol. 6, secc. 5, 37-45.

- TARRADELL, M. 1955a, Sobre las invasiones germánicas del siglo III d. C. en la Península Ibérica, *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, 95-110.

- TARRADELL, M. 1955b, Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III d. C., *IV Congreso Nacional de Arqueología (Burgos, 1955)*. Saragossa, 231-239.

- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P. 1993, La Quintana. Cervià de Ter, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Barcelona, 143.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R., PI, M. 2004, La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri). Campanyes de 2002 i 2003, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. La Bisbal d'Empordà, 229-234.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P., PUIGDEVALL, I., DEHESA, R. 2006, La bòbila d'Ermedàs, Cornella de Terri. L'excavació de 2004, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Roses, 297-300.
- VIGIL, M. 1963, Romanización y permanencia de estructuras sociales en la España septentrional, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 152. Madrid, 225-233.
- VIGIL, M. 1967, *Las raíces de España*. Madrid.
- VOGT, J. 1968, *La decadencia de Roma. Metamorfosis de la cultura antigua*. Madrid.